

Communicatio

J. ANTONI IGLESIAS-FONSECA

EDITOR

COMMUNICATIO

UN ITINERARI HISTÒRIC

nausicaä

MMXIII

1.ª edición Nausicaa enero del 2013
www.nausicaa.es

Copyright © de los textos, sus respectivos autores, 2013
Copyright © de la edición, Nausicaa Edición Electrónica, s.L. y UAB 2013
Imagen de cubierta, detalle de Sandro Botticelli, *Madonna del Magnificat* (ca. 1481)

Coedición con la Universidad Autónoma de Barcelona

Cualquier forma de reproducción, distribución, comunicación pública o transformación de esta obra solo puede ser realizada con la autorización de sus titulares, salvo excepción prevista por la ley. Dirijase a CEDRO (Centro Español de Derechos Reprográficos, www.cedro.org) si necesita fotocopiar o escanear algún fragmento de esta obra

ISBN: 978-84-940876-5-3
DEPÓSITO LEGAL: MU-4477-2013

Impreso en España - Printed in Spain

Impreso por
Azarbe, s.L.
Apartado de Correos 2053
30500 Molina de Segura

TABLA

A MODO DE PRESENTACIÓN	7
VIVARIUM TRA PASSATO E FUTURO Fabio Troncarelli	II
ANTES DE LOS MEDIOS DE COMUNICACIÓN DE MASA Manuel Castiñeiras	2I
ESCRITS PRIVATS, TEXTOS PÚBLICS ¹ Francisco M. Gimeno Blay	43
COMUNICAR TAMBIÉN ES CONSERVAR J. Antoni Iglesias-Fonseca	65
«MUCHAS CARTAS TENGO ESCRITAS» Antonio Castillo Gómez	133
ELS PRIMERS MITJANS DE COMUNICACIÓ DE MASSES Henry Ettinghausen	165
PANORÀMICA SOBRE EL PERIODISME I ELS MITJANS DE COMUNICACIÓ EN LLENGUA CATALANA A CATALUNYA Josep M. Figueres	19I

ESCRITS PRIVATS, TEXTOS PÚBLICS¹

Francisco M. Gimeno Blay
Universitat de València

Entrar o no entrar? Llegir o no llegir? Publicar o no publicar? Heus aquí la qüestió. Es tracta, certament, d'una pregunta merament retòrica ja que els historiadors han transformat constantment el valor informatiu originari dels textos que atancen el present; textos que sorgiren com a fruit de la voluntat d'enregistrar per escrit experiències diverses, ja siguin de caràcter confidencial i emparades pel secret d'estat, oficials o, per contra, de caràcter privat. Els investigadors s'han dedicat a llegir textos que no els havien previst com a lectors o destinataris. Al marge del procés comunicatiu que els va donar vida, s'hi immisceixen amb el propòsit ferm d'obtenir informació sobre temps pretèrits que aspiren a conèixer; un temps que han definit com espai d'experimentació de tants dubtes i perplexitats com deleren en el present i als que desitgen donar una resposta.

---

¹ El text que es publica a continuació és el de la conferència que va pronunciar l'autor en el congrés "*Private. Do (not) enter ... Personal Writings and Textual Scholarship*". *The fifth International Conference of the European Society for Textual Scholarship*, organitzat per la Universitat de Lisboa, del 20 al 22 de Novembre de 2008. La reflexió que s'aborda a continuació s'emmarca dins els objectius del projecte d'investigació: "*Edición crítica de textos medievales valencianos*" (HAR 2009/12183), finançat pel Ministeri de Ciència i Innovació. Subdirecció General de Projectes i Investigació.

Potser es comporten com els caçadors furtius que llegeixen arreu on existeixi un registre escrit, independentment de la naturalesa inherent. Ajudarà a comprendre el comportament citat la definició que Michel de Certeau proporciona dels lectors: “Lluny d’èsser escriptors, fundadors d’un lloc propi, hereus de llauradors antics però sobre el sòl del llenguatge, excavadors de pous i constructors de cases, els lectors són viatgers: circulen sobre les terres del proïsme, nòmades que cacen furtivament a través dels camps que no han escrit, que roben els béns d’Egipte per gaudir-los”. I actuen com caçadors furtius perquè una part considerable dels textos, els que es consideren privats, (“¿não foi feito para os seus olhos?”) comptaven amb destinataris molt concrets i determinats, ja fossin els propis escribes o bé persones del seu entorn. A més, són viatgers, i com aquests es detenen on els ve de gust, contempen un paisatge, l’escruten, el reconeixen o, simplement, hi passen sense interès. Només ensopen amb un grup, amb aquells documents que, com prescriu la Constitució espanyola, afecten “la seguretat i defensa de l’Estat, la indagació dels delictes i la intimitat de les persones” (diversos autors: 1978). L’accés a tots els documents d’arxiu està regulat, posteriorment, per la “Llei 30/1992, del 28 de novembre, del Règim jurídic de les administracions públiques i del procediment administratiu comú” (Rebollo, 2007: 450-452). En cas que es tracti de secrets oficials, la documentació que els transmet està dirigida als responsables de la seguretat de l’Estat i la consulta es regeix per la “Llei de secrets oficials”, i en aquesta ocasió si els papers esmentats estan destinats a uns ulls concrets, com a *For your eyes only* de Ian Fleming (1978), i certament no pas per a la resta de mortals.

Independentment d’aquestes circumstàncies excepcionals, en el moment de creació del text, l’autor pot sentir-se temptat a prefigurar les característiques del futur lector. Tanmateix, les possibilitats de lectura són múltiples, infinites potser. Per això Mario Benedetti (1997: 88) recordava la circumstància que l’autor, quan escriu, ho fa, en tot cas, per a si mateix; així ens ho proposa en el poema < *El autor no lo hizo para mí* >, al·ludint la relació de parella que s’estableix entre l’autor i el lector.

De la mateixa manera, el monjo anònim de les *Glosas Emilianenses* tampoc era conscient de la importància que adquiririen les seves anotacions marginals al manuscrit. Els exercicis d’aprenentatge de la gramàtica llatina el menaren a incorporar a les interlínies postil-

les, traduccions, observacions gramaticals que han estat útils per a estudiar els primers testimonis escrits de l'espanyol (Rico, 1978: 75-85). I la filologia espanyola ha tret un profit inimaginable de la traducció castellana del text llatí:

Adjubante domino nostro Iesuchristo cui est honor et imperium cum Patre et Spiritu Sancto in secula seculorum, el tenor del qual, situat al marge dret del foli 72r, discorre de la següent forma: “*Cono adjutorio <de> nuest[ro] | dueno dueno Christo dueno | salbatore qual duenno | ge tena honore e qual | dueño tienet ela | mandatione cono | Patre cono Spiritu Sancto | enos sieculos de lo siecu|los. Facanos Deus omnipotens | tal serbitio fere ke | delante e la sua face | gaudioso segamos. Amen*”. (Hernández Alonso et al., 1993; Menendez Pidal, 1968)²

Podem dir el mateix a propòsit de les *Homilies d'Organyà*, text manuscrit d'un clergue català que va anotar l'explicació homilètica d'algunes epístoles i evangelis. Aquest text manuscrit ha adquirit un valor singular per a la història de la escriptura del català com a llengua literària (Bruguera et al., 1989). Succeeix el mateix amb la informació per a la diacronia lingüística proporcionada pels grafistes anònims (Canali et al., 1991; Montero Cartelle, 1990), d'època antiga, que varen deixar constància del seu pas per la vida en diversos moments de la nostra història en llocs com el *Paedagogium* (Solin et al., 1996), la *Domus Tiberiana* (Castrén et al., 1970) o a les catacumbes (Carletti, 1995; 1997) de Roma, per mencionar alguns exemples. Les intervencions gràfiques d'aquests grafistes, realitzades amb instruments inadequats sobre suports no preparats, han resultat cabdals per al coneixement de certs usos lingüístics que d'altra forma haurien romàs en l'oblit; en les institucions de memòria oficials (arxius i biblioteques) no es conserva cap traça d'aquest tipus d'intervencions; només han garantit la transmissió de textos que es consideren alta cultura.

Finalment, en aquest context, no hem d'oblidar la proposta d'Ambrosio de Morales d'incorporar els privilegis reals com fonts fidedignes del coneixement històric (Morales, 1586). El grau de fiabilitat que comporten supera, amb escreix, a les *Cròniques*, atès que

2 És similar, pel que fa a les glosses, el ms *Silense* actualment conservat a Londres. (British Library, ms 30853).

van sorgir com un testimoni jurídic d'un acte derivat de la liberalitat o generositat dels monarques medievals.

Així doncs, els historiadors/filòlegs són mers depredadors, petgen privacitats de les quals, en principi, no formaven part i al gaudi dels quals no havien estat invitats. O potser són viatgers que detenen la mirada allà on més els plau, atenen només allò que els interessa. Quanta imaginació resulta necessària per fer parlar els textos muts i silenciosos del passat! I en aquest moment, més que mai, resulten apropiades les consideracions de Jorge Luis Borges a propòsit de la intervenció del lector en la definició de l'efecte estètic literari: "*Los géneros literarios dependen, quizá, menos de los textos que del modo en que éstos son leídos. El hecho estético requiere la conjunción del lector y del texto y solo entonces existe. Es absurdo suponer que un volumen sea mucho más que un volumen. Empieza a existir cuando un lector lo abre. Entonces existe el fenómeno estético, que puede parecerse al momento en el cual el libro fue engendrado*" (Borges, 1998).

*

Però per què sorgeix tensió entre allò privat i allò públic? Calculo que la tensió que neix entre un text privat i la seva publicació troba l'origen en el propi recurs de l'escriptura, que ha parat un parany, conscientment o inconscient, a aquells que se n'han servit. L'escriptura va superar el caràcter efímer de la vida, tal i com anuncia la segona epístola als Corintis (3, 6): *Litera enim occidit, spiritus autem vivificat*. La mort de la temporalitat, acceptada no pas sense una certa desconfiança, garantia la pervivència i el record. Els éssers humans, convençuts de la seva bonesa, decidiren ampliar la comunicació oral i registraren per escrit certes informacions, tot evitant-ne la desaparició immediata. Així ho exposa, entre molts d'altres, el text de l'establiment de l'orde de Sant Jaume, de l'any 1440, en els següents termes:

Pero porque el primero padre decepto por sugestión diabólica e los dél deçendientes tanto danno padeçieron de oluidança, que en lo que en la manñana se faze quasi en la tarde no ay dello memoria [34v] e no sin mérito, ca razonable era que aquel que non quiso aver memoria del mandamiento de su fazedor non sólo en sí mesmo, más avn en su

generación, así como culpado del pecado lege magestatis los danos de la oluidança padeçiese, por lo qual la memoria de los omes es flaca e ligeramente olvidada las cosas passadas. E assí, determinamos poner los dichos establecimientos en escriptura, la qual es fiel guardada de la memoria, ca las cosas antigvas faze nuevas; las nuevas, conserva; e las passadas, a las por venir representa ...” (Ostos Salcedo, 2008).

Anteriorment altres havien fet referència a les potencialitats de la escriptura com a memòria. En primer lloc el Fedre platònic:

“Aquest coneixement, oh rei, farà més savis els egipcis i augmentarà la seva memòria, ja que s’ha inventat com un remei de la saviesa i la memòria”. (Plató, *Phdr.* 274e, ed. Gil Fernández, 1970)

Els documents medievals hispànics també van pregonar la fragilitat de la memòria i la necessitat del registre escrit per conservar el record dels esdeveniments, com s’expressa en el preàmbul d’un document datat a Burgos el 8 d’octubre de 1222 on llegim:

“Quoniam ea que in presenti fiunt cito a memoria elabuntur nisi in scriptis redigantur, scriptura enim nutrit memoriam et oblivionis incommoda procul pellit” (Martin Martin et al., 1977).

Varen foragitar les incomoditats de l’oblit i al fer-ho va aparèixer davant seu un territori il·limitat per al record (Lledó, 1998). No obstant això, qui escriu no sempre té present que el seu text pot arribar a ser llegit pel gran públic. Potser no som prou conscients que l’escriptura trasllada els textos a l’exterior, fa públic i notori. D’aquesta manera, l’escriptura, *per se*, resulta compromesa: deté i dona a conèixer; enllaça allò privat i allò públic. Algunes persones com Primo Levi, entre molts d’altres, renunciaren a escriure per a testimoniar la inhumana experiència viscuda al camp de concentració de Monowitz (Levi, 2006); les memòries que en resultaren es van transformar, immediatament, en una prova acusadora. La por de la repressió justifica la renúncia a escriure.

De la mateixa manera, Ciceró es va contenir d’expressar certes opinions polítiques per no tenir garanties de privacitat com ho notifica a Àtic en diverses ocasions, la primera de les quals en una carta datada entre el 7 i el 14 de juliol de l’any 59. Quasi al final de la carta li anuncia:

“sed haec scripsi properans et me hercule timide. Posthac ad te aut, si perfidelem habebo, cui dem, scribam plane omnia, aut, si obscure scribam, tu tamen intelleges. In iis epistulis me Laelium, te Furium faciam; cetera erunt enigmatis” (Winstedt, 1970: 170).

[“Però escric això depressa i, per Hèrcules, no sense temor. Més endavant t’ho escriuré tot sens falta si trobo algú completament segur a qui entregar-ho; i si ho faig a mitges tintes, no deixaras, a pesar d’això, d’entendre-ho. En aquestes cartes jo em convertiré en Lelio i a tu en Furio. La resta serà en enigmes.”] (Rodríguez-Pantoja Márquez, 1996: 157).

I en una altra que data del mateix mes i any li escriu:

“De re publica breviter ad te scribam; iam enim, charta ipsa ne nos prodat, pertimesco. Itaque posthac, si erunt mihi plura ad te scribenda, allgoriis obscurabo” (Winstedt, 1970: 172)

[“T’escriré amb brevetat sobre la situació política, ja que a aquestes altures m’atterra que el propi paper ens traixi. Així que d’ara en endavant, si tinc força coses a dir-te, les velaré amb alegories”] (Rodríguez-Pantoja Márquez, 1996: 158).

Quan s’atura el curs del temps s’amplia la temporalitat i, lògicament, la vida del text. No en va, Miguel Hernández (1985), conscient de les implicacions d’escriure superant el caràcter transitori de la vida, asseverava amb rotunditat: *“Hablo después de muerto. M.H.”* Encara que aquesta idea de la pervivència de l’escriptura després de la mort constitueix un tòpic que recorre la cultura occidental; circumstància que permet localitzar un eco llunyà a l’horaciana *Epistola ad Pisones. Ars poetica*, on el poeta afirma:

“hic meret aera liber Sosis; hic et mare transit et longum noto scriptori prorogat aevum” (Horaci, 2003).

[el llibre que fa guanyar als Sosis, solca mars i a l’escriptor famós li prolonga la vida en la posteritat].

Davant d’allò efímer i transitori, l’escriptura amplia considerablement el record de la vida de les persones que ens van precedir. I tot això perquè som el fruit de la memòria, vivim en la memòria, i som en la memòria. Aquesta pervivència i la seva projecció en el temps

fa possible que algú en el futur decideixi publicar allò que l'autor va considerar una experiència textual completament privada. No obstant això, alguns autors d'epístoles, conscients de la publicitat que els pot arribar a proporcionar la seva vida personal, reclamen al destinatari que un cop llegida la carta la destrueixin perquè no suporten la idea de compartir la seva privacitat; la intimitat podria veure's violentada per la presència ingrata d'interlocutors no desitjats. I així, conscients de les potencialitats que genera l'escriptura, temen sentir-se observats, recelen que la seva intimitat pugui ésser coneguda per part de persones amb qui no havien previst compartir-la.

Ciceró va renunciar a tractar per correspondència amb Àtic certs aspectes familiars, íntims potser, per temor de veure'ls circular entre persones alienes al cercle de la seva privacitat. Així, per exemple, en l'epístola escrita entre el març i l'abril de l'any 67 aC. s'excusava per la brevetat de la seva carta adduint les següents raons:

“I. Nimum raro nobis abs te litterae afferuntur, cum et multo tu gacilius reperias qui Romam proficiscantur quam ego qui Athenas, et certius tibi sit me esse Romae quam mihi te Athenis. Itaque propter hanc dubitationem meam brevior haec ipsa epistola est quod, nolebam illum nostrum familiarem sermonem in alienas manus devenire». [5(I 9)

(Roma, març o abril del 67)

(Constans, 1969: 69)

[Ciceró Saluda a Àtic.

Ens arriben cartes teves amb un interval massa gran, quan és molt més fàcil que tu trobis qui vingui a Roma i jo qui vagi a Atenes, i, a més, tu estàs més segur de la meva permanència a Roma que jo de la teva a Atenes. I precisament per aquesta incertitud meva, aquesta carta és més breu, ja que no sé amb seguretat on ets i no vull que les nostres converses familiars acabin en mans alienes.] (Rodríguez-Pantoja Márquez, 1996: 49)

Aquesta no va ésser la única ocasió en la qual Ciceró va ocultar al seu amic Àtic certes informacions especialment íntimes com li indicava a la carta del 25 de gener de l'any 61 aC., en la qual li deia:

“I. [...] Quibus epistulis sum equidem abs te lacessibus ad rescribendum;

sed idcirco sum tardior quod non invenio fidelem tabellarium. Quotus enim quisque est qui epistulam Paulo graviorem ferre posit nisi eam pellectione relevarit ?

[...] *Sunt autem post discessum a me tuum res dignae litteris nostris, sed non committendae eiusmodi periculo ut aut interire aut aperiri aut intercipi possint* »[13 (I 13)

(Roma, 25 de gener del 61).

(Constans, 1969: 130)

[Ciceró Saluda a Àtic.

[...] en efecte, quants n'hi ha que puguin portar una carta d'un cert pes sense alleugerir-lo llegint-la tota?

[...] I sens dubte han passat coses dignes de les nostres cartes des que vas marxar del meu costat, però no confiables a un perill com que puguin ésser extraviades, obertes o interceptades.

[...] Però en una altra ocasió t'ho escriuré amb més detalls: ara encara no tinc prou informació ni m'atreveixo a confiar a qual-sevol fill de la terra una carta sobre assumptes tant importants].

(Rodríguez-Pantoja Márquez, 1996: 66, 67, 69)

La necessitat d'abordar certs temes conflictius en les seves cartes va obligar a santa Teresa de Jesús a sol·licitar amb viva instància als seus interlocutors que, després d'haver-les llegit, les destruïssin perquè no arribessin a mans de persones que poguessin actuar en contra seva. En el seu riquíssim epistolari s'hi localitzen algunes consideracions singularment rellevants al nostre propòsit. Així, en la carta dirigida al pare Jerónimo Gracián des de Toledo el 18 de desembre de l'any 1957 hi deia:

“4. Mas ¡Qué pesada voy; No le pese a mi padre de oír estas cosas, que estamos vuestra paternidad y yo cargados de muy gran cargo y hemos de dar cuenta a Dios y al mundo; y porque entiende el amor con que lo digo, me puede perdonar y hacerme la merced que le he suplicado de no leer en público las cartas que le escribo. Mire que son diferentes los entendimientos y que nunca los prelados han de ser tan claros en algunas cosas; y podrá ser que las escriba yo de tercera persona, o de mí, y no será bien que las sepa nadie, que va mucha diferencia de hablar conmigo misma que es esto o vuestra paternidad a otras personas, aunque sean mi misma hermana; que como no querría que ninguno me oyese

lo que trato con Dios, ni me estorbase a estar con él a solas, de la misma manera es con Pablo". (Llamas et al., 2000)

Vincent Van Gogh tampoc desitjava compartir els seus afers amorosos amb cap altra persona que no fos el seu germà Théo, a qui adverteix que el tenor de la carta datada a Etten el 7 de setembre de 1881 era només per a ell:

"Old boy, aquesta carta és només per a tu; tindràs cura de guardar-la només per a tu, oi?"

Llavors t'he de preguntar si t'admira la més ínfima cosa que pugui exigir un amor prou seriós i ardent per a no deixar-se refredar ni per molts "mai, no, mai". Estic segur que, lluny d'admirar-te, això deu semblar-te natural i *raonable*". (van Gogh, 2008)

Resulta complicat imaginar de quina manera hauria reaccionat una autoritat eclesiàstica en cas d'haver llegit, en ple segle XII, la declaració d'amor formulada per Heloïsa a Abelard, anunciant-li que només per ell i no pas per cap altra raó havia professat com a monja. Les seves paraules descobreixen la intensitat del seu amor i l'anteposen a qualsevol cosa:

"(Deus scit) uitae meae statu, te magis adhunc offendere quam Deum ue-reor, tibi placere amplius quam ipsi appeto. Tua me ad religionis habitum iussio, non diuina traxit dilectio. Vide quam infelicem, et omnibus miserabiliorum ducam uitam, si tanta hic frustra sustineo, nihil habitura remunerationis in futuro. Diu te, sicut et multos simulatio mea fefellit ut religioni deputares hypocrisim; et ideo nostris te maxime commendans orationibus, quod a te exspecto a me postulas". (Abelardi, XII)

[“A totes les etapes de la meua vida, amb la meua conducta, Déu n’és testimoni, és a tu, més que a Ell, a qui jo vaig témer ofendre; Va ésser a tu, més que a Ell, a qui vaig tractar de complaure. Fou sota les teves ordres que jo vaig prendre l’hàbit, no pas per vocació divina. Heus aquí quina vida desafrotunada m’ha tocat, miserable entre totes, complint un sacrifici sense valor i sense esperança de recompensa futura! La meua simulació t’ha enganyat durant molt temps, com a tothom, i anomenes pietat la meua hipocresia. Tu t’encomanes especialment a les meves oracions: reclames de part meua allò que jo espero de tu”]. (Riera et al., 2007)

Durant la baixa Edat Mitjana, la llibertat d'escriptura entre els alfabetitzats va donar lloc a l'aparició de memòries escrites de caràcter privat que compartien espai amb la memòria de la gestió administrativa de les activitats econòmiques personals respectives. El registre de l'activitat econòmica deixa espais en blanc al propietari per anotar esdeveniments que fan referència a la seva esfera privada, circumstància que obre un recer d'intimitat que es circumscriu a l'àmbit familiar i els confins del qual difícilment el traspassen. A més, el llibre de memòries s'hereta de la mateixa forma que s'aprèn l'ofici (Cicchetti et al., 1985; Mandingorra Llavata, 2000; 2007). Redactar-lo va contribuir a alliberar-los dels desassossecos personals. L'exercici de l'escriptura els va distanciar d'una vida tal volta insulsa, monòtona i intranscendent; no obstant això, en la solitud de l'escriptori es van sentir lliures dels lligams vinculats a les seves pròpies existències.

Ara voldria parlar de dues experiències excepcionals en les quals els autors van trobar un cert assossec registrant per escrit algunes vivències que els marcaren per sempre. El testimoni de Pere Seriol, comerciant valencià d'origen mallorquí, que l'any 1371 va anotar els seus sentiments amorosos entre la comptabilitat. Estava enamorat de Miqueleta, filla de Pere d'Artés, no es deuria sentir correspost si va anotar al seu llibre: "Dolors hi angoxos ... hon fo lo gran dolor", "Dels fins aymans" (Gimeno et al., 1986: 51) o "Sent Miquel: ajuda'm-hi" (Gimeno et al., 1986: 52). Gràcies a aquesta informació sabem que Pere Seriol buscava a Miqueleta, sortia a trobar-la i col·locava cartells, a la nit, als carrers pels que transitava la seva *Dulcinea* particular amb l'objectiu de mostrar-li quins eren els seus sentiments.

Diverses circumstàncies van induir un metge valencià a escriure un llibre durant els mesos de juliol i agost de l'any 1943. Vicente Sorribes Santamaría havia finit els seus estudis a la Facultat de Medicina aquell any. Els últims dies de juny i els primers de juliol, un catedràtic de la Universitat de València —professor seu— li va oferir la possibilitat de treballar com a metge a l'hospital de leprosos de Fontilles (Alacant). Tot i els dubtes, va acceptar la feina per a ablanir així l'esforç econòmic que els seus pares havien fet per a pagar-li els estudis universitaris. Ja incorporat al sanatori, utilitza una llibreta-vocabulari per a construir el seu "*Diario incompleto de un médico*" (Sorribes Santamaría, 2008). Al final del dia repassa les seves vivèn-

cies quotidianes, fa consideracions crítiques a lloure sobre la direcció i la gestió de l'hospital, reflexiona sobre el comportament dels malalts, etc. Tot això des d'un punt de vista ideològic molt proper al règim franquista i marcadament catòlic. Al relat hi afloren, enmig d'esdeveniments diversos, consideracions molt crítiques amb els religiosos que dirigeixen el centre i que culminen amb la contundent crítica als professors universitaris, els catedràtics que l'examinen de doctorat a la Universidad Complutense de Madrid, amb la qual conclou el diari:

“Lunes 6 de septiembre.

... 7 ... 8 y pasará el 9, el 10 y los días se sucedían unos tras otros, llegó el momento de partir para Madrid. Las pesetas recogidas con mi esfuerzo y sacrificio me sirven para ahorrarme el gasto del viaje a mis pobres padres trabajadores. Llego a Madrid. Me examino. Los exámenes del doctorado son una verdadera calamidad. Los catedráticos no hacen por repartir las notas en justicia. Esto cuesta trabajo. No preguntan nada y a cada uno les dan lo que les parece.” (Sorribes Santamaría, 2008: 73)

Imaginem per un moment què hauria passat –en ambdós casos– si algú hagués descobert algunes de les informacions compromeses que es trobaven en ambdós diaris. A Pere Seriol, el 1371, com a autor dels rètols a parets que no li pertanyien. En el millor dels casos potser comptava amb l'antuència i la complicitat del *dominus* i no hauria passat res; però i si s'hagués esdevingut el cas contrari? És a dir, si els col·locava d'amagat o emparant-se en la fosca de la nit? La situació política i cultural en la que Vicente Sorribes registrava les seves últimes consideracions era completament diferent. La seva última desfogada escrita podria ben bé haver-li comportat greus conseqüències, ja que comptava amb la crítica del comportament d'alguns catedràtics que procedien de manera arbitrària al qualificar els estudiants que concorrien a l'examen de doctorat a la Universitat Complutense.

La ficció literària ha descrit situacions irrealment en les quals l'escriptura és utilitzada per a fixar activitats clandestines, delictives i embolics al marge de certes pautes socials de comportament. En la novel·la de Cervantes *Rinconete y Cortadillo*, Monipodio elabora un llibre-registre amb les batusses i extorsions que cometien els delin-

qüents que ell protegeix; l'objectiu d'aquest memoràndum no és cap altre que controlar rigorosament els deutes i els havers:

“Bajaron todos, y, poniéndose Monipodio en medio dellos, sacó un libro de memoria que traía en la capilla de la capa y dióselo a Rinconete que leyese, porque él no sabía leer. Abrióle Rinconete, y en la primera hoja vio que decía:

*MEMORIA DE LAS CUCHILLADAS
QUE SE HAN DE DAR ESTA SEMANA*

La primera, al mercader de la encrucijada: vale cincuenta escudos. Están recibidos treinta a buena cuenta. Ejecutor, Chiquiznaque.

-No creo que hay otra, hijo -dijo Monipodio-; pasó adelante y miró donde dice: Memoria de palos.

Volvió la hoja Rinconete, y vio que en otra estaba escrito: Memoria de palos. Y más abajo decía:

Al bodegonero de la Alfalfa, doce palos de mayor cuantía a escudo cada uno. Están dados a buena cuenta ocho. El término, seis días. Ejecutor, Maniferro” (Cervantes, 1987: 266).

Celestina també disposava d'un registre de verges on les registrava, amb grans miraments, perquè la seva hisenda trobava fonaments en les retribucions metàl·liques o en espècies que percebia pels embolics als que sotmetia aquells enamorats que requerien els seus serveix:

“CELESTINA. [...] Pocas vírgenes, a Dios gracias, has tú visto en esta ciudad que hayan abierto tienda vender, de quien yo no haya sido la corredora de su primer hilado. En naciendo la mochacha, la hago escribir en mi registro, y esto para que yo sepa cuántas se me salen de la red” (Rojas, 2000: 98,99).

Certament es tractava de proves que incriminaven els autors i també als posseïdors, era l'amen dels delinqüents executors de les malvestats contractades amb Monipodio pels interessats. Què hauria passat si algun dels perjudicats hagués topat amb el parador d'aquest registre o del llibre de comptabilitat?

La ficció literària ens situa a la cruïlla on sorgeix la tensió entre la dimensió privada i l'ús públic dels textos privats: l'autor no va pensar en donar-los a conèixer, i tanmateix l'editor –al cap d'un temps– decideix publicar-los. En realitat no suposa res de nou. Constitueix

una de les activitats intel·lectuals de major importància de la pràctica historiogràfica erudita que va iniciar el positivisme empíric. Els historiadors transformen, constantment, el sentit original dels textos convertint-los en fonts de coneixement històric. Es podria recordar, a tall d'exemple, la transformació que va sofrir la documentació que l'Estat va rebre arran de la desamortització de Mendizábal i la posterior creació de l'*Archivo Histórico Nacional* (Vignau Ballester, 1989; Contel Varea, 1993; Gimeno Blay, 1993; 2008). Entre el volum de documents i llibres, els privilegis i documents notarials, títols jurídics acreditatius del patrimoni territorial posseït per les institucions monàstiques, constitueixen una part no gens menyspreable. El valor jurídic dels títols perilla un cop l'Estat esdevé propietari de les terres. A partir d'aquest moment, la finalitat d'aquests documents ja no és jurídica sinó merament cultural.

I en aquesta transformació el temps transcorre entre la creació dels textos i el seu ús per part dels erudits resulta fonamental. Sorgeixen nous interessos d'investigació i això requereix ampliar la mirada sobre les fonts de coneixement. Ara qualsevol text pot informar sobre el passat i per aquesta raó és susceptible d'ésser publicat pels investigadors. Quan això passa, els autors ja no viuen. Només un acte violent o irrespectuós en vida de l'autor faria possible la publicació de textos privats sense la seva autorització expressa, que tendeix a prevenir contra la publicitat del contingut.

*

Els autors de l'heterogeni conjunt de textos mencionats fins aquest moment es serviren de l'escriptura per posar en ordre les vivències, idees, etc. Quan la posició econòmica d'aquests autors els ho permetia, disposaven de suports específics (fulls de paper, pergami) sobre els quals registrar tot allò que creien oportú. En algunes circumstàncies, també els usuaris de la memòria escrita es dedicaren a ocupar els espais blancs dels llibres administratius; incorporant una diversa gamma de textos en els quals quedaren reflectides totes les circumstàncies de la vida (Gimeno Blay, 2010); una amalgama forassenyada d'informacions que es sobreposen desordenades entre els espais blancs dels llibres: obscenitats, anotacions injurioses, insults, tot acompanyat de dibuixos, etc. Deixen al descobert el registre lin-

güístic més elemental i pobre, aquiescència del cúmul de banalitats que acompanyaren les seves vides; els autors, per raons òbvies, van romandre en l'estricta anonimat.

A tots ells, el suport impol·lut se'ls presentava –com passa davant qualsevol autor– com un espai de llibertat en el qual es pot donar vida a les experiències personals o al propi pensament. L'autor, fins i tot tractant-se d'un espai ínfim, en solitud, sense coaccions exteriors i sentint-se lliure comença a teixir un text al buit, assistit en algunes ocasions pels oportuns pro-memòria o simplement acompanyat de la pròpia imaginació. I la tinta construeix l'edifici del text sobre la superfície nival.

Els autors, d'aquesta manera, estableixen una relació directa amb els seus propis textos segons la qual ells creen i escriuen al mateix temps; un procediment nou, a partir dels segles XII-XIII, diferent al que caracteritza la producció del text durant l'Antiguitat i l'alta Edat Mitjana. La definició d'*auctor* que proposa Buenaventura de Bagno-reggio servirà per a establir un abans i un després. Defineix l'autor de la següent forma: *Auctor scribit sua et alia sed sua tanquam principalia*. [L'autor registra mitjançant l'escriptura la seva pròpia activitat creativa, donant origen d'aquesta manera al *manuscrit d'autor*.] (Cavallo et al, 1992: 361). L'escriptura fixa en un foli de les successives intervencions de l'autor genera una mena de jaciment arqueològic: les correccions, guixades, esmenes i canvis que es van sedimentant de mica en mica sobre el foli blanc. Totes aquestes modificacions responen certament a la voluntat de millorar el text, llimant-lo i polint-lo. Així es descobreix “la geologia de les correccions, de l'interlineat, dels afegits als marges, els dubtes, els secrets, paroxismes i defalliments de l'escriptura, tot això ha desaparegut al dessor de les ratllades”. Posteriorment, “la impremta ha fet la feina d'aplanadora, una topografia flamant, impersonal a primera vista, uniforme sobre el model del volum imprès, s'estén davant dels ulls” (Roa Bastos, 1990: 7). I tot això s'ha produït perquè “escriure fou un acte successiu i condicionat a *múltiples* peripècies mentals, influències, etc. i precisament, allò que mantenia units aquests actes diversos era la homogeneïtat i coherència d'aquesta *intenció*; però allò que veritablement es pot experimentar és aquest llibre, per dir-ho d'alguna manera, *aquesta obra*” (Lledó, 1998: 75).

Del lent procés creatiu dels textos, les grans tradicions literàries n'han conservat alguns testimonis autògrafs que posen de manifest

el procés de la producció de l'obra per part dels diversos autors (Díez, 1995; Asor, 1985). Tals manuscrits d'autor exhibeixen les correccions i esmenes que ha anat realitzant l'autor de mica en mica o de manera compulsiva. Resulta paradigmàtic, entre d'altres, el quadern escolar amb el manuscrit del *Cancionero y romancero de ausencias* de Miguel Hernández, escrit a la presó entre el mes d'octubre del 1938 i el mes de setembre del 1939 (Hernández, 1985).

Sovint l'autor preparava una còpia manuscrita a net amb les pròpies obres amb la intenció de garantir-ne la transmissió correcta. Així, l'infant don Juan Manuel, desconfiant de la cura amb la que treballaven els copistes professionals, va explicar al pròleg general del *Conde de Lucanor* les raons que l'induíen a encarregar una còpia correcta de les seves obres:

“Et recelando yo, don Johán, que por razón que non se podrá escusar que los libros que yo he fechos non se ayan de trasladar muchas vezes, et porque yo he visto que en el trasladar acaece muchas vezes, lo uno, por desentendimiento del escribano, o porque las letras semejan unas a otras, que en trasladando el libro porná una razón por otra, en guisa que muda toda la entención et toda la sentencia, et será traydo el que la fizo, non aviendo y culpa. Et por guardar esto quanto yo pudiere, fizi fazer este volumen en que están scriptos todos los libros que yo fasta aquí he fechos, e son doze” (Don Juan Manuel, 1994).

En algunes ocasions succeïa que els autors intervenien fins i tot quan ells mateixos havien encarregat una còpia a net un cop acabada aquesta, com recorda el colofó d'un manuscrit copiat a Milà l'any 1449 per encàrrec del poeta Francesco Filelfo; el text resa de la següent forma: *Franciscus Philelphus huic satyrarum operi extremam manum Mediolani apposuit die martis kalendas decembris anno a natali christiano M CCCC XLVIII*. (Gutiérrez del Caño, 1913); Benedictins du Bouveret, 1965-1982; Gimeno Blay, 2007: 319)

D'aquesta manera, com a resultat del procés continuat d'escriptura de l'obra literària apareixen arreu les variants d'autor (Pasquali, 1988: 397-465). Fins i tot els manuscrits autògrafs de santa Teresa de Jesús, d'aspecte immaculat, presenten, en ocasions, correccions i esmenes que ella va aplicar a les seves pròpies versions³. En els ma-

3 A tall d'exemple, vegin-se les introduïdes als manuscrits autògrafs: (1) del *Li-*

nuscrits ha desaparegut completament el procés productiu i, davant del desordre i caos creatiu hi apareix una pàgina escrita amb una admirable perfecció gràfica; potser l'explicació de tot això la trobem al retrat que Pedro Pablo Rubens⁴ pintà, en el qual Teresa d'Àvila mira atenta vers una llum exterior, expectant per escoltar correctament allò que li diu; fa la impressió que està a l'espera de la inspiració de les seves obres, com si es tractés d'un dictat. Mentrestant, sosté un llibre obert a les mans, ja enquadrinat –del qual no es veuen les pàgines– i una ploma tacada de tinta i preparada per a escriure. La mirada absorta d'alguna manera presta atenció a l'activitat mecànica que significa escriure. L'assossec del seu rostre exhibeix l'espera fervent de les paraules que li serviran per a organitzar el contingut de les obres.

Com oblidar, consegüentment, la lectura de les variants d'autor introduïdes a l'obra durant qualsevol dels instants creatius, si hi ha constància de la seva riquesa i importància. Consultar-les ha resultat de gran profit i interès, especialment si es té en compte que el text literari no és un producte estàtic, més aviat tot el contrari, es tracta d'un artefacte completament dinàmic. L'estaticisme, potser, només l'aconseguirà en el moment en el qual ateny –imprès– les mans del lector. I ho serà, només, per un instant. Llavors, entre les lectures de l'autor continuarà essent dinàmic, ja que ell mateix hi continuarà introduint variants (Conti, 1992; Rico, 2005).

Els interrogants que es formulaven al principi d'aquesta intervenció eren, certament, retòrics. Als historiadors o filòlegs no els pot deturar cap restricció que actuï sobre els textos heretats d'un temps pretèrit. El nostre coneixement sorgeix en el moment de trobada amb el passat a través dels textos que han sobreviscut. Ja s'ha dit anteriorment que els historiadors s'han dedicat a transformar el valor informatiu original dels escrits del passat. Aquests sorgiren formant part d'un procés comunicatiu periclitat i obsolet en el present. Sostrets de les necessitats i exigències d'aquest procés, nosaltres els desplaçem a un altre context i modifiquem la informació transmesa. El positivisme empíric ens en va ensenyar i, anteriorment, també la historiografia eclesiàstica. Per això Dom Mabillon afirmava:

---

bro de las Fundaciones. (Fuente, 1880) (2) del *Camino de perfección* (Santa Teresa de Jesús, ed. 1965) (3) del *Castillo interior* (Alvarez et al., 1990)

⁴ Viena. Museu Nacional.

“C. *Quanta sit istius artis utilitas ac necessitas, nemo non uidet: cum non solum ecclesiastica & ciuilis historia, sed maxime priuatorum hominum, ecclesiarumque fortuna plurimum pendeant ex ejusmodi monumentos*” (Mabillon, 1789).

Ambdues propostes metodològiques trobaren en els textos jurídics les fonts privilegiades del coneixement històric.

Ara, l'aparició de nous interessos d'estudi i investigació han motivat la incorporació a la pila de fonts del coneixement històric i filològic testimonis escrits del passat no considerats abans. La combinació de practicar-hi una nova mirada, d'una banda, i la imaginació de l'investigador, de l'altra, han transformat qualsevol text en una font informativa de cabdal importància a les mans dels experts erudits.

En aquesta situació no sembla oportú que els investigadors es detinguin davant qualsevol text del passat i desisteixin de llegir-lo. El missatge, el contingut, interessa molt si són capaços d'interrogar-lo de la forma convenient. Si els lectors donen vida al text, el rescaten del seu hivernal silenci, per què han de renunciar a llegir aquells que més els interessen?

Per concloure voldria afegir en aquest moment els comentaris que Wolfgang Amadeus Mozart va incorporar a la partitura del concert en Re major (KV 412), concretament al segon moviment (Rondó). Al pentagrama de l'instrument solista va anar-hi anotant una sèrie de consideracions dirigides a l'interpret recordant-li la dificultat que enclòia la interpretació de la música que havia escrit; va desgranant amb gràcia les diverses situacions a les quals durà la interpretació (Gimeno Blay et al., 2004: 33).

Estem autoritzats a renunciar a aquestes consideracions perquè el llenguatge emprat no és el més correcte? Certament, no; no sembla oportú que prescindim d'informacions tant suggeridores.

REFERÈNCIES CITADES

- Alvarez, T. i Mas, A., 1990, *Santa Teresa de Jesús, Castillo interior*. Editorial Monte Carmelo, Burgos.
- Barrientos, A. i Llamas, E.; Egado, T., De Pablo Maroto, D.; Rodríguez, J. V.; Antolín, F. i Domínguez Martínez, L., 2000, *Santa TERESA*

- DE JESÚS, Obras completas*. Editorial de Espiritualidad, Madrid carta nº 161, 1492-1493.
- Benedetti, M., 1997, *El olvido está lleno de memoria*, Editorial Visor, Madrid, 88.
- Benedictins du Bouveret, 1965-1982, *Colophons de manuscrits occidentaux des origines au XVIIe siècle*, Éditions Universitaires, Fribourg, vol. 2, 103, ms 4-355.
- Borges, J. L., 1998, *El cuento policial*, a BORGES, J.L. *Borges oral*. Alianza editorial, Madrid, 62-8.
- Bruguera, J., Coromines, J., 1989, *Homilies d'Organyà. Edició facsímil del manuscrit núm. 289 de la Biblioteca de Catalunya*, Llibres del mil·lenari i Fundació Revista de Catalunya, Barcelona, 12-13.
- Canali, L., Cavallo, G., 1991, *Graffiti latini. Scrivere sui muri a Roma antica*. Gruppo editoriale Fabbri, Milano.
- Carletti, C. *Testimonianze scritte del pellegrinaggio altomedievale in Occidente. Roma e Italia*, dins Gimeno Blay, F.M, i Mandingorra Llavata, M.L. 1997, *Los muros tienen la palabra. Materiales para una historia de los graffiti*. Universitat de València, València, 73-102.
- Carletti, C., 1991, *Viatores ad martyres. Testimonianze scritte alto-medievali nelle catacombe romane, Epigrafia medievale greca e latina. Ideología e funzione*. a Cavallo, G., Mango, C., 1995, *Tai del Seminario di Erice*, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, Spoleto, 197-225 y 8 facsímils.
- Certeau, M. de *La invención de lo cotidiano. I. Las artes de hacer*. Edició a cura de Luce Girad, Traducció d'Alejandro Pescador, Universitat Iberoamericana, Mèxic.
- Cicchetti, A.; Mordenti, R., 1985, *I libri di famiglia in Italia. I. Filologia e storiografia letteraria*. Edizioni di Storia e Letteratura, Roma.
- Constans, L.A., 1969, *CICÉRON, Correspondance.*, Volum I, Société d'Édition « Les Belles Lettres », París, 69-70; 129-130 ;
- Constitució Espanyola de 1978, article 105b.
- Contini, G., 1992, *La critica degli scartafacci e altre pagine sparse*. Scuola Normale Superiore, Pisa.
- de Cervantes, M., *Rinconete y Cortadillo*, a Avalor-Arce, J.B., 1987, *Miguel de CERVANTES, Novelas ejemplares*, I. Editorial Castalia, Madrid, 217-272.
- de la Fuente, V., 1880, *Libro de las Fundaciones de santa Teresa de Jesús*, imprenta de la viuda e hijo de D. E. Aguado, Madrid.
- de Morales, A., 1586, *Discurso sobre los priuilegios y lo que en ellos se deue considerar para aprovecharse bien dellos quien escribe nuestra historia*, Crónica

- general de España*, que continua, Gabriel Ramos Bejarano, Còrdova.
- Díez Borque, J.M., 1995, *Memoria de la escritura. Manuscritos literarios de la Biblioteca Nacional. Del Poema del Mio Cid a Rafael Alberti*. Ministerio de Cultura, Biblioteca Nacional, Madrid.
- Don Juan Manuel, 1994, *El Conde Lucanor*. Crítica, Barcelona, 5.
- E. O. Winstedt, 1970, *CICERO in twenty eight volumes. XXII: Letters to Atticus*. Harvard University Press. M. A. Cambridge, Massachusetts. William Heinemann Ltd, London, Vol. I-IV, 170-173.
- Fleming, I., 1978, *For your eyes only. Five James Bond Stories*, versió de Norman Wyner; Longman, London.
- Fowler, H. N.; Lamb, W. R. M., *PLATO, I: Euthyphro. Apology. Crito. Phaedo. Phaedrus.*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts. William Heinemann Ltd., London, 560-561.
- García López, D., 2008, *Vincent van GOGH, Cartas a Théo*, Alianza editorial, Madrid, carta 154, 85.
- Gil Fernández, L., 1970, *PLATÓ, Fedre*. Instituto de Estudios Políticos, Madrid, 75.
- Gimeno Blay, F. M., 1993, *Erudición y discurso histórico: Las instituciones europeas (s. XVIII-XIX)*. Ed. Universitat de València, València, 233-246.
- Gimeno Blay, F. M., 1995-1996, *Alcanzar la verdad. La erudición decimonónica española estudia los testimonios escritos medievales*, *Bullettino dell'Istituto Storico Italiano peri l Medioevo e Archivio Muratoriano*, 100, 31-63,
- Gimeno Blay, F. M., 2007, *Entre el autor y el lector: Producir libros manuscritos en catalán (siglos XII – XV)*, *Anuario de Estudios Medievales*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Institució Milà i Fontanals, 305-66.
- Gimeno Blay, F. M., 2008, *Scripta manent. De las Ciencias auxiliares a la historia de la cultura escrita*. Universidad de Granada, Granada, 41-73.
- Gimeno Blay, F. M., 2010, *Garabatear, okupar espacios de escritura*, a Cía Alvaro, I., 2010, *Imágenes al margen. Cotidianidad en la Valencia de los siglos XV al XVIII*. Museu Valencià de la Il·lustració i de la Modernitat, Arxiu del Regne de València, Biblioteca Històrica de la Universitat de València, València, 25-28.
- Gimeno Blay, F.M. i PALASÍ FAS, M.T., 2006, *Del negocio y del amor: el diario del mercader Pere Seriol (1371)*, *Saitabi*, 35-55.
- Gutierrez del Caño, M., 1913, *Catálogo de los manuscritos existentes en la Biblioteca Universitaria de Valencia*, Maragat, València, vol. 3, 35, ms 398; 1.791.
- Hernández Alonso, C.; Fradejas Lebrero, J.; Martínez Díez, G. i Ruiz

- Asencio, J.M., 1993, *Las glosas emilianenses*. Edición crítica y facsímil. Excelentísimo Ayuntamiento de Burgos, Burgos, fol. 72r.
- Hernández, M., 1985, *Cuaderno del cancionero y romancero de ausencias*. Instituto de Estudios Juan Gil-Albert, Diputació provincial d'Alacant, Alacant, 9.
- Levi, P., 2006, *Deber de memoria*. Libros del Zorzal, Buenos Aires, 19.
- Lobera, F. J.; Serés, G.; Díaz-Más, P.; Mota, C.; Ruiz Arzalluz, I., i Rico, F., 2000, Fernando de ROJAS, *La Celestina. Tragicomedia de Calisto y Melibea*. Editorial Crítica, Barcelona, 98-99.
- Lledó, E., 1998, *El silencio de la escritura*. Espasa Calpe, Madrid, 75.
- Lledó, E., 1998, *Lenguaje y memoria a Imágenes y palabras. Ensayos de humanidades*. Taurus S. A., Madrid, 156 – 168.
- Mabillon, J., 1789, *De re diplomatica libri sex*, Ex Typographia Vincentii Ursini, Nàpols, 1.
- Mandingorra Llavata, M. L., 2000, *Conservar las escrituras privadas, configurar las identidades*. València, Universitat de València.
- Mandingorra Llavata, M. L., 2007, *Llibre de Miquel Ferrer, palmiter (1612-1634)*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló.
- Martín Martín, J.L., et al., 1977, *Documentos de los archivos catedralicio y diocesano de Salamanca (siglos XII y XIII)*. Universidad de Salamanca, Salamanca, doc. 167, 253.
- Menéndez Pidal, R., 1968, *Orígenes del español*. 6ª ed. Madrid, 1-9.
- Migne, J.P., 1855, *Petri Abelardi Opera omnia*. a *Patrologia latina*, Garnier, Paris, vol. 178.
- Montero Cartelle, E., 1990, *Grafitos amatorios pompeyanos. La velada de la fiesta de Venus*. Reposiano: *El concúbito de Marte y Venus*. Ausonio: *Centón nupcial*. Editorial Gredos, Madrid.
- Ostos Salcedo, P., 2008, *La orden de Santiago y la escritura. El valor de la comunicación escrita en una orden militar. Los establecimientos de 1440*, Secretariado de publicaciones Universidad de León, Lleó. p.: 169 (f. 34v del manuscrito).
- Pasquali, G., 1988, *Edizioni originali e varianti di autore*, a *Storia della tradizione e critica del testo*. Premessa di Dino Pieraccini. Casa editrice Le Lettere, Florència, 397 – 465.
- Petrucci, A. “Dalla minuta al manoscritto d'autore”, en *Lo spazio letterario del medioevo*, a Cavallo, G.; Leonardi, C. I Menestò, E., 1992, *Il Medioevo latino, La produzione del testo*, 1. Salerno editrice, Roma, 353 – 372.
- Petrucci, A., *Da Francesco da Barberino a Eugenio Montale*, a Asor Rosa, A., 1985, *Letteratura italiana IV: L'interpretazione*, Giulio Einaudi ed.,

- Torí, 309-10 [Trad. esp. en Petrucci, A., 2011, *Libros, escrituras...*, *op. cit.*, 133-173].
- Petrucci, A., *La scrittura del testo* a Asor Rosa, A., 1985, *Letteratura italiana IV: L'interpretazione*, Giulio Einaudi ed., Torí, 283-308 [Trad. esp. en Petrucci, A., 2011, *Libros, escrituras...*, *op. cit.*, 103-131].
- Petrucci, A., *Libros, escrituras y bibliotecas*. 2011, a Gimeno Blay, F. M. [ed. Ediciones Universidad de Salamanca, Salamanca].
- Rebollo, M., 2007, *Leyes administrativas*, Thomson-Arazandi, Pamplona, art. 37, 45°-452.
- Rico, F., 1978, "El cuaderno de un estudiante de latín", *Historia* 16, III, n° 25, 75-78.
- Rico, F., 2005, *El texto del Quijote. Preliminares a una ecdótica del Siglo de Oro*. Edicions Destino, Barcelona.
- Riera, C., 2007, *A favor de Heloisa*, a ZUMTHOR, P. M. i PERI-ROSSI, C.; *Cartas de Abelardo y Heloisa. Historia calamitatum.*, José J. de Olañeta, Palma de Mallorca, 124-125.
- Roa Bastos, A., 1990, *El escritor y su obra. El texto cautivo*. Fundación Colegio del Rey, Universidad de Alcalá de Henares, Instituto de Cooperación Iberoamericana, Alcalá de Henares, 7.
- Rodríguez-Pantoja Márquez, M., 1996, *Marco Tulio CICERÓN, Cartas I: Cartas a Ático*. Editorial Gredos, Madrid, cartas 39 i 40, 153-9; 49; 66-70.
- Ruiz García, E., 1997, *Catálogo de la sección de códices de la Real Academia de la Historia*, Real Academia de la Historia, Madrid 327-331.
- Santa Teresa de Jesús, 1965, *Camino de perfección. Tomo I: Reproducción en facsímil del autógrafo de Valladolid.*; *Tomo II: Transcripción del autógrafo de Valladolid*, Tipografía Poliglotta Vaticana, Ciutat del Vaticà.
- Silvestre, H., 2003, *HORACI, Sàtires. Epístoles. Art poètica.*, Letras Universales, 241, Càtedra, Madrid, 569, vv 345-346.
- Soberanas A. J., i Rossinyol, A., estudi de Puig i Tàrrach, A., 2001, *Homilies d'Organyà. Edicions diplomàtica i crítica*, Editorial Barcino, Barcelona.
- Sorribes Santamaría, V., 2008, *Cuaderno de Fontilles. Un joven médico frente al fantasma de la lepra y la posguerra*, Los libros de la memoria, vol. 3, Ruzafashow, València.
- Väänänen, V.; Castrén, P., i Lilius, H., 1970, *Graffiti del Palatino*, Paedagogium, Acta Instituti Romani Finlandiae, vol. IV, Helsinki.
- Väänänen, V.; Solin, H. i Itkonen-Kaila, M., 1966, *Graffiti del Palatino, I: Domus Tiberiana*, Acta Instituti Romani Finlandiae, vol. III, Helsinki.
- Vignau Ballester, V., 1898, El Archivo Histórico Nacional, a Contel Barea,

M^a. C., *La creación del Archivo Histórico Nacional. Discursos leídos ante la Real Academia de la Historia en la recepción pública del Sr. [...], el día 19 de junio de 1898.* Est. Tip. de la Viuda é Hijos de Tello. Madrid.